

I

Sećati se zločina

Primeri stoleća nasilja

Genocid nad Jermenima u Osmanskom carstvu

Mirhan Dabag

1.

U predgovoru svoje monografije *Istorija kao iskustvo* Karl Ditrh Baher piše da je „na kraju opravdano” da se „ne govori samo o stoleću diktatora poludelih od svoje veličine, nego takođe i o dobu njihovog savlađivanja i, koliko je to moguće, oslobađanja putem sećanja i svesnog obrađivanja.¹⁾

Nema sumnje da je za mladu tursku državu, koja je osnovana 1923. godine pod vođstvom Mustafe Kemala Paše (Ataturka), bilo bezbednije da oslobađanje od istorije potraži ne baš u sećanju, nego u njegovom odbacivanju. Tako je pojmom „negirano iskustvo” reč o dva tematska područja koja su karakteristična za jermensko sećanje: s jedne strane, to je sistematska i vremenom sve višeslojnija pojavna slika negiranja genocida godina 1915/16. u osmanskoj Turskoj, s druge strane, oblici, mediji, inscenacije i predanje sećanja na genocid unutar jermenske zajednice koji prenosi dalje sećanje na ubistva i gubitke, a pri tom se naročito odnose na porodično sećanje, kao i na područja literature, likovne umetnosti i savremenog filma.

„Poslednja žrtva genocida je istina”, piše Ričard Koen o strategijama poricanja turske vlade.²⁾ Tamo gde pisanje istorije postaje objekat kontroverze, sećanje preživelih ostaje vezano za zadatak da svedoči.

Ovde korišćeni pojam svedočenja, na jermenskom jeziku *ve-gayel*, koji je čvrsto vezan za teološki kompleks, odnosi se takođe i na istorijsko-socijalni kontekst svedočenja: svedočenje istovremeno znači i delovanje onog ko svedoči, kao i sadržaj onoga o čemu svedoči. Svedočiti znači rečima rekonstruisati nešto, što se lično doživelo, za šta se smatra da to predstavljaš i što postaje autentično

time što je doživljeno. Overavanje svedočanstva je iskustvo, overavanje iskustva svedočanstvo. Neraskidivo povezano sa intergeneracijskim prenošenjem sećanja je insceniranje misli o zadatku osvedočavanja sopstvenog iskustva koje želi da istupi protiv osporavanja događaja.

Tako najvažniji dan pomena na genocid u Jermeniji 1915/16. - 24. april - nije zabeležen ni u jednom zvaničnom kalendaru Evrope. Pri tom je sam taj dan još uvek određen pitanjem na koji način može dalje da se razvije pamćenje koje nastavlja da prepričava istoriju ubijenih i izgubljenih, a da se to ne shvati kao politikum, i na koji način da se sećanje poveže sa protestom protiv poricanja tog ranog genocida, protiv odbijanja odgovornosti, koji je bio stav svake turske vlade.

Povodom 24. aprila se zbog toga ne radi samo o pitanjima kontinuiteta, namera i odluka čijoj je pozadini sproveden konsekventni progon i ubijanje. Na isti način za diskusiju sve do sadašnjeg vremena stoje na raspolaganju kontinuiteti onog političkog, socijalnog i diskurzivnog uzorka, čije ostvarivanje prati i podržava genocid i sve do dana današnjeg određuje neustrašivo restriktivno držanje Turske.

A 24. april je postao ne samo dan spomena, nego istovremeno i *mesto* spomena, mesto, gde može da se pamti zbog toga što su stvarna mesta događanja – naime, mesta negdašnjeg jermenskog života u Turskoj i transporta smrti – i nadalje nepristupačna. Nije moguće na mestu negdašnjeg jermenskog života makar samo izgovoriti molitvu, a kamoli da se podigne spomenik. Ne postoje nikakvi grobovi ubijenih nad kojima bi moglo da se žali, nad kojima bi mogao da se održi pomen.

Svaki spomen, svako sećanje je neraskidivo povezano sa poricanjem, sa negacijom. Zbog toga u nastavku na prvom mestu valja kratko opisati istorijsko-političke i ideološke prethodnice događaja iz godina 1915/16, da bi se potom skicirale strukture i različiti nivoi poricanja ³⁾ sa kojima se konfrontira svaki pomen unutar jermenske zajednice nađe.

2.

Uglavnom je uobičajeno da se prilikom posmatranja proganja i kolektivnog proganja pretpostavi suprotstavljanje države i manjine, iz čega nužno proizlazi konflikt. Međutim, politika koja

je od 1909. godine sistematski i u više stepena vođena protiv Jermena, ne govori u prilog situaciji u kojoj su se „grupe stanovništva koje su ranije mirno živele zajedno” otrgle kontroli. Na osnovu toga može da se donese zaključak o konsekvantnom planiranju mera protiv Jermena.⁴¹

Koristeći Svetski rat istovremeno kao zavesu i argument za legitimnost te odluke, 1915. godine naredena je kompletna deportacija jermenskog stanovništva bez izuzetaka. Jermeni su sistematski – selo po selo, grad po grad – na marševima gladi po unapred određenim trasama. poslani na mesta za masakriranje u dolinama sirijske pustinje.

Odluka da se „jedan problem” jednom za svagda i bez izuzetaka skloni sa ovog sveta može da se dokaže brojnim diplomatskim izveštajima iz onog vremena. Takođe su i nemačke diplomate i oficiri postali svedoci krvavih polja i tokova reka. Zastrušujućom preciznošću vodili su protokol uništavanja.⁵¹

Konsekvantnost i sistematičnost, koji se mogu rekonstruisati na osnovu ukaza i preduzetih mera, istovremeno pokazuju i mesto genocida na odlučujućem pragu osmansko-turske istorije: transformacije multi-etničke osmanske imperije u tursku nacionalnu državu.

Politika protiv Jermena, Aramejaca, Grka i Jevreja bila je centralno povezana sa merama pomoću kojih je mladoturski režim posle svoje „revolucije” 1908. godine pokušao da promeni lik Osmanske republike. Cilj je bio stvaranje funkcionalno orijentisanih, racionalno centralizovanih struktura i institucija, (izgradnja nove administracije, novih privrednih struktura, novog sistema obrazovanja, itd.) na osnovu čega bi Osmanska republika mogla da krene svojim putem u modernizaciju. Taj cilj trebalo je da se postigne poturčenjem društva i isključivanjem svih „stranih” elemenata.

Jedna od najomiljenijih slika naučnog bavljenja istorijom Osmanske imperije je “bolesnik sa Bosfora”, metafora za raspadanje i propadanje. Pošto je posle mladoturskog prevrata 24. juna 1908. godine, ponovo uspostavljen parlament, to je propadanje odavno bilo zapečaćeni proces. Tako su i odlučujuću promenu perspektive već bili sproveli intelektualni, osmansko-turski reformatori, koji su zahtevali ponovno stavljanje na snagu ustava iz 1876. godine. Oni budućnost imperije više nisu tražili u ekspanziji, nego u unutrašnjoj snazi. Za razliku od imperijalne težnje

osvajanja Osmanskog carstva kao oblika vladavine nad strancima, sada je projektovana nacionalno legitimisana misao o prostoru: onaj *vatan*, (otadžbina), koji za cilj ima oslobođenje i ujedinjenje „svih turskih područja”. Unutrašnju politiku nije više trebalo da određuju religiozne grupe i granice, nego je ona trebalo da se hrani iz turske *samobiti* i da dođe do modernizovanog novog određivanja.

“Propadanje” Osmanske imperije – nezavisno od stvarnih spoljnopolitičkih događaja – postalo je argument za donošenje novih zakona. Pozivanje na taj argument apelovalo je na solidarno osećanje zajedništva, na zajedničko postojanje „pred pretnjom”. Ne na poslednjem mestu se pokušavalo da se putem tog argumenta sprovede politika modernizacije za koju nije postojala politička javnost.

Ako su nosioci dolazećih nacionalnih ideja u 19. veku bile elite Osmanske imperije, to je politika modernizacije početka 20. veka bili vođena od mlade elite organizovane kao tajno društvo, koja se osećala kao jedini predstavnik turskog *halk*, turskog naroda. Parola je glasila “*Halka dogru*”, “Put ka narodu”, a ime mlado-turske partijske organizacije bila je program: “*İttihad ve Terakki*”, “Jedinstvo i progres”.

Genocid nad Jermenima bio je sastavni deo tog konstruktivnog procesa formiranja moderne turske nacije. Povezivanje unutrašnje i spoljne politike i politike genocida, markiranje odlučujućeg praga izgradnje turske nacije, može da se objasni na osnovu nekoliko ključnih podataka: Tako je period reformi Osmanske imperije između 1839. i 1876. godine bio takozvani *period Tanzimat*, obećano je labavljenje čvrstih grupnih barijera između muslimana i nemuslimana i probuđena je nada izjednačavanja položaja nemuslimanskih zajednica. Sa *Hat-Hümajun* 1865. godine, muslimani i nemuslimani prvi put su postali ravnopravni pred zakonom – što je za *Millet-i hakime*, za “vladajući millet” turskih muslimana - bila neprihvatljiva predstava.

Osmansko društvo orijentisano na islamski zakon, na *šariju*, odobrilo je “religijama knjige” status grupa sa religiozno-socijalnom samoupravom. Stroga podela na dvoje unutar Osmanske imperije između muslimanskih i nemuslimanskih zajednica, (“millet”), ta u književnosti opisana tolerancija, svakako je Jermenima, Grcima ili Jevrejima dugo dozvoljavala da ostanu živi. Međutim, status koji im je bio dodeljen, bio je određen jasnom nižom vred-

nošću, njihovo prisustvo nije bilo prihvaćeno, nego je stajalo u znaku prezrivo trpljenja.

Takav status kao etno-religiozne zajednice nije više bio spojiv sa predstavom karaktera moderne nacije sa funkcionalno organizovanim institucijama umesto tradicionalnih elita. Moderna nacija, koja se oslanja na jedinstvenu volju svojih građana i izabrano predstavništvo, tvrdi da oni drugi po prirodi stvari moraju da budu protivrečnost tom stvaranju jedinstvene volje.

Mladoturska politika težila je da ostvari jedinstvo državne nacije, kulture i teritorije na osnovu narodski orijentisanog sna *turanizma*. Teritorijalna vizija *Turana* opisivala je jednu "beskonačnu zemlju", koja bi obuhvatala sve naroda sa turk-jezicima Srednje Azije, Irana, Avganistana sve do granica sa Kinom.⁶⁾

Naročito su spisi Zije Gekalpsa, (*Ziya Gökalps*), najvažnijeg ideologa mladoturskog pokreta, jasno ocrtavala ideal "Turana", koji ne treba da bude "amalgam naroda". *Turan* je „socijalni termin, koji obuhvata samo Turke“, "velika otadžbina svih Turaka, koja je u prošlosti bila realnost, a biće to još jednom u budućnosti".⁷⁾ Sa tom vizijom bio je, doduše, povezan i teritorijalni zahtev, primarno se, međutim, odnosio na osnivanje nacionalnog korpusa – ideal koji nije napušten ni do dana današnjeg.

Na taj način su Jermeni, koji su zapadno od Ararata na području današnje istočne Anadolije i gradovima Osmanske imperije preuzeli ulogu predvodnika socijalne, kulturne i ekonomske prosvetćenosti, nimalo slučajno postali element koji se najmanje mogao spojiti sa konglomeratom zapadnjačko-modernih i turanističkih predstava nacije.

Pošto je 23. decembra 1876. godine proglašen prvi ustav Osmanske imperije, 1877. i sa radom počeo prvi parlament, koga je, međutim, već februara 1878. godine raspustio sultan Abdulhamid, „crveni sultan“, započeo je period despotije. Dve stotine hiljada Jermena postali su žrtva panislamističko orijentisane politike, koja je bila obeležena tlačenjem i masakrima.

Preuzimanje vlasti mladoturaka i ponovno uspostavljanje parlamenta juna 1908. godine, označilo je preokret ne samo političke, nego i društvene slike Osmanske imperije. Dok su mladoturci preko svoje partijske organizacije "Jedinstvo i progres" i izvan parlamenta radili na stabilizaciji svojih struktura, atmosfera u imperiji bila je ispunjena nadama u pokret i budućnost, sve što je moderno, progres i emancipaciju. Samovlašće mladoturaka, koje se razvilo

posle državnog udara 23. januara 1913. godine, moglo je da se sprovede samo posle isključenja starih elita i političke opozicije iz života, kao i uspešnog priključenja vojske i regionalnih uprava koncepcijama mladoturske jedinstvene partije: 1913. više nije postojalo ni jedno profesionalno ili kulturno udruženje koje ne bi pripadalo "Jedinstvu i progresu". Mreža paravojnih podorganizacija, profesionalni, ženski i kulturni savezi, oslikavali su prikaz jedne hijerarhijski organizovane narodne "partije" sa čvrstom rukovodećom elitom i strogo organizovanom bazom.

U takvom raspoloženju "nacionalnog preporoda" će Osman-ska imperija ući u Prvi svetski rat radi ostvarenja novog života, onog *yeni hayat*, pre svega turkizacijom Osmanske imperije, a zatim stvaranjem novog sveta – *Turana*. Atmosfera uništavanja bila je obeležena osećanjem nacionalne budućnosti koja se možda smatrala teškom, ali časnom.

Genocid znači raditi za nacionalnu budućnost uz svest o radikalnosti dela i sa ciljem jedne opštedruštvene transformacije u najkraćem roku. To Hans Blum karakteriše kao pokušaj da se sje-dini rok života i rok sveta radi ostvarivanja jednog suludog plana.⁸⁾

Genocid nad Jermenima, koji je uključivao i aramejske hrišćane, izvršen je u atmosferi ozakonjivanja tradicionalnih predrasuda, funkcionalnih utopija homogenizacije, naučno-rasističkih koncepcija jačanja turskog čoveka i ne na poslednjem mestu iz ekonomskih razloga. To je Zija Gekalp formulisao u svojoj poučnoj pesmi *Vatan* (otadžbina):

„Zemlja, čiji je privredni kapital poveren ruci Turčina,
Vođenje takođe i industrije putem tehnike, putem nauke,
Gde zanati se svi oslanjaju jedan na drugi,
Gde brodogradilišta, parabrodi, železnica, fabrike govore o
turskoj snazi:

Oh, znaj, potomče Turaka, ta zemlja je otadžbina tvoja!”

Odluka o totalnoj deportaciji Jermena do mesta za masakre i uništavanje, do logora u dolinama sirijske pustinje, išla je zajedno sa likvidacijom svekolike jermenske imovine i rušenjem 1.500 crkava i manastira.

Koncepcije socijalne i ekonomske homogenizacije ostale su i u vremenu posle kemalizma integralni sastavni deo turske politike.

Kada je, na primer, 1942. godine donet "zakon o porezu na imovinu", *Varlk Vergisi*, to je učinjeno uglavnom da bi se jermenski, grčki i jevrejski trgovci definitivno istisnuli iz turskog privrednog života. Ta politika je na kraju nastavljena i orgijom pljačkanja povodom kiparske krize 5/6. septembra 1955. godine.

3.

Skloni smo, doduše, da u Nemačkoj osudimo pojedine reči relativizacije i poricanja, ali čini se da u Nemačkoj izoštreni sluh pazi na pravilan izbor reči javnih i političkih izjava. Pa ipak to nije ni blizu tome da se na osnovu pojedinih citata mogu naslutiti, ili čak prihvatiti, kompleksni, politički diskursi. Naprotiv, dva standardna objašnjenja da je neka reč "istrgnuta iz konteksta" ili "da se nije tako mislilo", nisu uvek dovoljne da se sve što je upadljivo ponovo stavi u zvanični ton posleratne Nemačke – ton, koji je jednako oblatoran, kao što se misli da je koherentan, uprkos nepokolebljivo snažnog desnog ekstremizma, uprkos javnih debata, kao one nedavne kontroverze između Goldhagena s jedne i Valzera i Bubisa s druge strane, povodom kojih se svi više bave glavnim akterima, a ne brojnim pismima čitalaca koja su stigla dnevnim novinama.

Relevantnost povezanosti jezika, nasilja i politike u koje se ne može sumjati, međutim, nadalje će moći da se uzme u obzir samo marginalno.¹⁰⁾ Pokušaće se, baš naprotiv, karakterizacija sistematike, strategije, generacionalnog utemeljenja i identifikacionih povezanosti i važenja diskursa poricanja.

Navedeni primer poricanja genocida nad Jermenima 1915/16. godine zbog toga je, naravno, naročito brizantan, zato što to poricanje određuje javno mnjenje i zvaničnu politiku društva koje je nasledilo krivce, baš Tursku, a korišćenjem nauke je širom sveta prisutno u bibliotekama.

Prilikom analize sistema i strategije poricanja, naročito važnim se čini jedan aspekt: diskursi poricanja zapravo nisu kontroverza oko oblika sećanja i načina pisanja istorije. Diskusija oko zaborava, koji bi najzad trebalo da bude dozvoljen naknadno rođenima u društvu krivaca, samo je tematski motiv, relativizacija istorije samo je aspekt poricanja. Strukture i teme diskursa poricanja, međutim, neposredno se povezuju sa strukturama i motivima

odgovarajućih progona i ubijanja naroda. Struktura poricanja nastavlja strukturu genocida.

Polazeći od te misli, interpretacije koje slede, teže da prevazi-
lazeći egzemplarno posmatranje argumente, strategije i strukture
poricanja ne potisnu na područje politike koja od njih odstupa
nego da ih ispituju pred pozadinom opštevažićih političkih me-
hanizama i istorijskih kontinuiteta.

Ako zvanične izjave turskih političara uopšte i pomenu do-
gađaje godina 1915/16, onda je reč o "tužnim događajima" ili o
"uzajamnim masakrima". Unutar diskursa u zvaničnoj Turskoj po-
kušava se sugeriranje ravnoteže između krivaca i žrtava. ¹¹⁾

Još veće posledice od politike odricanja, koja se kao takva
jasno prepoznaje, imaju, međutim, posredne konsekvence: spro-
vođenje primera neprijateljstva i konflikata, prikazivanje istorije
genocida kao objekta spora, nasilno guranje zajednice koja je pre-
živela u kontroverznu u vezi istinitosti svog sećanja, nasilno guranje
u opiziciono pozicioniranje.

Poricanje se pre svega može okarakterisati time što ne postaje
jasno kao prosta negacija, nego što argumentuje, i to ne samo
dokumentima i brojkama, nego pre svega prijavljivanjem sumnji
i traženjem "dokaza", a takođe i radikalnošću, kakvu je posedovao
sam genocid. Tako se u nastavku na radikalnost ubijanja, koje je
veoma teško sročiti rečima, suprotstavlja reč o teško shvatljivim,
navodno tehnički nemogućim razmerama uništavanja i nasilja.
Najvažniji primeri takve argumentacije neka budu skicirane i
ovde.

Diskusija o broju ubijenih

Broj mrtvih – u koji se ne uračunava broj onih koji su ostali
živi, koji su na jedvite jade ostali čitavi, ali bi kao potencijalne žrtve
mogli takođe da se broje – izložen je uvek novim diskusijama o
tome da li je tačan. Uopšteno se polazi od 1,5 miliona Jermena,
koji su ubijeni između zime 1915. i poznog leta 1916. godine. Ta
brojka, slično kao brojka od 6 miliona jevrejskih žrtava, samo je
naizgled ozbiljan simbol, pa ipak je brojka koja odgovara proce-
nama. Ona je pored ostalog orijentisana na izjave jermenskog pa-
trijarhata u Carigradu, koje je navodio i Krikor Zohrap, jermenski
poslanik u osmanskome parlamentu u jednoj publikaciji ¹²⁾, objav-
ljenoj 1913. godine, a koje navodi broj od 2,1 miliona Jermena na

celokupnoj teritoriji Osmanske imperije. ¹³⁾ Zvanične osmanske statistike za 1914. godinu navode 1,230.000 Jermena za Carigrad i provincije. ¹⁴⁾

Kao dokaz da je broj mrtvih bio samo okruglo 300.000, redovno se navodi izjava Bogos Nubar Paše iz godine 1918., koja broj onih, koji su ostali živi, iz političkih razloga postavlja preterano visoko da bi se opravdao zahtev za jermenskom zavičajnom teritorijom, ¹⁵⁾ ili se povede opšta diskusija o veličini jermenskog stanovništva u Anadoliji u 19. veku. ¹⁶⁾

Te igre sa brojkama se stalno nalaze i kod onih, koji u najnovije vreme govore o otvaranju i koji bi hteli da "podare" jedno "Da" u vezi genocida.

Unutrašnji ratni front

Često postoji saglasnost sa zvaničnom političkom verzijom, koja između ostalog tvrdi da su Jermeni svojom solidarnošću sa Rusijom u toku Prvog svetskog rata predstavljali opasnost za Osmansku imperiju. ¹⁷⁾

Kao ratna mera je deportacija jermenskog stanovništva iz Anadolije, prilikom koje su očuvani humanitarni standardi, navodno ispunjavala dve funkcije: obezbeđivanje granica i „zaštita“ jermenskog stanovništva. ¹⁸⁾

Izjavljuje se da su deportacije bile privremene mere. Zbog nedostataka infrastrukture je u toku sprovođenja takozvanog "preseljavanja", na turskom *tecir*, nažalost došlo do toga da se ožali nekoliko mrtvih.

Nepostojanje razloga

Mit mnogovekovnog mirnog susedstva muslimana, hrišćana i Jevreja još se i danas kompaktno održava naročito u orijentalistici. Tako Kemal Karpat piše: "Ta multietnička i multireligiozna Osmanska država je svoje unutrašnje jedinstvo zasnivala na socioetničkoj ravnoteži, čiji je opstanak na nivou države i vlade još i ojačan nepostojanjem nacionalne ideologije. Na kraju su postojeće socijalne, ekonomske i političke snage promenile postojeći zajednički i religiozni sporazum i pripremile tle za nastajanje etničkog nacionalizma, koji je kao princip državne organizacije bio dijametralno suprotstavljen principu multietničke i multireligiozne

organizacije koja je sama održavala ravnotežu i predstavljala osnovni fundament klasične osmanske države. Država, nesposobna da izađe na kraj s tim promenama, postepeno se raspadala, ali ne pre, nego što bi uzalud pokušala da se sama promeni, na prvom mestu u jednu univerzalnu muslimansku, a zatim u tursku nacionalnu državu.”¹⁹⁾ Ili Bernard Luis: “Za Turke je jermenski pokret predstavljao najsmrtonosniju od svih pretnji /.../ Turska i jermenska sela, neraspletivo pomešana, stolicima su živela na osnovu međukomšijskog sporazuma. Sad je započela uništavajuća borba između njih – borba između dve nacije za zavičajnu zemlju, koja se završila stravičnim holokaustom 1915. godine, kada je umrlo milion i po Jermena.”²⁰⁾ Slika Jermenina, kako ga prikazuje uobičajeni turski govor iz osmanskog vremena, otkriva, doduše, posve drugačije odnose za razliku od gore navedenog citata, u kome se one opisiju pohvalno.²¹⁾ Te transgeneracijski postavljene jezičke formulacije dozvoljavaju da se donese zaključak o duboko ukorenjenom postojanju sedimentiranih predrasuda i oslikavanju Jermena kao neprijatelja. Oni se opisuju kao gramzivi, kukavički lopovi, kaže se da je oportunistički jermenski nacionalni karakter, Jermenin “po sebi” je “podao, kukavica i nemoralan.” Politički pisac Ernst Jek, koji je 1909. godine putovao po Kilikiji, napisao je: “Svakako je činjenica, da ta vrsta gradskih Jermena poseduje najviše onih mračnih i ružnih osobina, /.../ onu mešavinu podaničke lukavosti i osvetoljubivog lukavstva /.../ isto važi i za Jermenina iz anadolijskih sela, gde eksploatiše i muči dobroćudno-poštenog i za trgovinu nespretnog Turčina.”²²⁾ Jek na istom mestu citira i tursku poslovicu: “Dvojica Grka su kao jedan Jermenin, a jedan Jermenin je kao dvojica đavola.”²³⁾

Turska predstavljanja “Jermenskog pitanja” pokadkad stereotipno i nekritički reprodukuju te “karakterne osobine” Jermena, pri čemu se redovno kao dokazi navode kako su Jermene opisali stranci, kojima se pripisuje objektivnost.²⁴⁾

Reakcija i konflikt

Uopšteno uzev su turski prikazi određeni, kako bih ja želeo da ih nazovem, tezama reakcije – to znači, tezama koje mere genocida objašnjavaju kao reakcije na političko, ekonomsko ili socijalno ponašanje Jermena. Često se deportacija opisuje kao odgovor na jermenske “terorističke akcije” ili “zverstva protiv Turaka”²⁵⁾, pri

čemu se redovno konstatuje da je broj ubijenih Jermena daleko niži od broja Turaka, koje su ubili Jermeni ²⁶⁾, ili se deportacije deklarišu kao neka vrsta samoodbrane, uz to mera, koja ima dugu tradiciju u Maloj Aziji. ²⁷⁾

Negiranjem broja žrtava i falsifikovanjem društvenog položaja Jermena unutar Osmanske imperije, ponavlja se nacionalistički uzorak sa kraja prošlog i početka novog veka, čime se namerno zadržavaju u diskursu nacionalne slike o sebi.

Pojedini uzorci argumentacije poricanja genocida pokazuju uramljivanje istorijskog i socijalnog ukorenjivanja, koji dokazuju i sposobnost da se priključe bilo kome, kao što dozvoljavaju zaključak o specifičnim aspektima predanja. Poricanje je strategija – i to veoma kompleksna strategija vođena sa bezbednog mesta, koja ima različite, međusobno isprepletene nivoe igre i različite igrače.

Centralni je ovde pre svega *politički nivo*: Sve do danas Republika Turska – kao pravni naslednik Osmanske imperije – poriče sistematski progon i uništavanje, kako administrativnu tako i egzekutivnu odgovornost. Vlada konsensus u vezi jedne zvanične političke verzije, koja pored ostalog kazuje da su Jermeni za vreme Prvog svetskog rata svojim solidarisanjem sa Rusijom predstavljali opasnost za Osmansku imperiju.

I nadalje se politički krivci, koji su sve to isplanirali, poštuju kao nacionalni “heroji”, intelektualni očevi-osnivači moderne Turske, tako se o njima uči u školama; njima se dižu spomenici, po njima nazivaju ulice i škole.

Matrice relativiziranja, proglašavanja bezazlenim, osporavanja i (prividne) protivargumentacije poznate su iz literature poricanja holokausta. Suštinska razlika, međutim, leži u službenosti matrice osporavanja. Konstatacija da je 1915/16. izvršen javni, sistematski genocid, koji je prouzrokovao 1,5 miliona mrtvih i radikalno prekinuo jermenski život u Turskoj, ceni se kao čin neprijateljstva prema državi i može krivično da se progoni kao “povreda ugleda Turske”. Homogena državna elita koja se oslanja na sve institucije, utvrdila je svoju verziju istine na neki način kao “državnu istinu” prema napolju i unutra i trudi se da zabrani svaki diskurs o tom predmetu, svaku diferencijaciju, i da izbriše sve tragove negdašnjeg jermenskog života u današnjoj Turskoj.

Političko odricanje popraćeno je i podržano na drugom nivou *naučnom negacijom*. Kao što je već nagovešteno možda je

iznenađujuće to do koje mere turski istoričari dozvoljavaju da se zloupotrebe u političke svrhe i postave okviri za argumentaciju u prilog nepriznavanja činjenica. Problematika i opasnost naučnih strategija, međutim, leže u formulaciji teza koje pisanje istorije o genocidu primoravaju na kontroverznu.

Određena matrica turskog predstavljanja stvari je, kao što je rečeno, teza reakcije, kojom se vode i često istaknuti radovi Tanera Akcama²⁸⁾, da je ubijanje naroda proizašlo iz psihoze Turaka, iz kolektivnog osećanja manje vrednosti kao posledice raspadanja državnog sistema, kao i gubitka teritorija i izgubljenih bitaka u toku prve ratne godine.²⁹⁾

Problematika poricanja na naučnom nivou se, naravno, posebno ogleda u tome što turski naučnici drže katedre na međunarodnim univerzitetima koji su uspostavljeni novcem turske države³⁰⁾, što internacionalno objavljuju svoje radove i što je drugoj generaciji naučnika uspelo da teze poricanja ukotve u međunarodnom diskursu.

Deo specifičnosti političko-naučne povezanosti je ne na poslednjem mestu aspekt dokazivanja i izvođenja dokaza. Turska historiografija negiranjem namere uništavanja odbija priznavanje svih onih dokumenata koji se odnose na njega, zahteva dokaze za broj žrtava, istovremeno zatvara arhive za javnost i sprečava sistematsko istraživanje na osnovu dokumenata.

Treći nivo poricanja je *nivo socijalnog*: Potiskivanje negdašnje jermenske prisutnosti iz socijalne svakidašnjice se pokazuje u turskim i kurdskim porodicama, (tako, na primer, poricanje postojanja jermenskih baba), na području gradskog i seoskog života u Turskoj, (ćutanjem o jermenskim kućama), kao i na području privrednog života, (ćutanjem o anektiranoj imovini.) Ovde turske strategije poricanja pokazuju svoj pravi uspeh: u kolektivnom pamćenju u Turskoj se briše jermensko prisustvo u Anadoliji, na njega ne podseća ni jedno tursko pripovedanje.

To je po svemu nešto drugo nego, na primer, široko rasprostranjeno neznanje o ubistvu plemena Herero u bivšoj koloniji Namačka Jugozapadna Afrika, jer se u Turskoj i nadalje aktivno živi i nastavlja poricanje – individualno, identifikacijama i sopstvenim koncepcijama – sve dok postoje ostaci jermenskih crkava na anadolijskom tlu i podsećaju na Jermene.

Na četvrtom nivou može, naravno, da se okarakteriše i *nivo potiskivanja*. Uz to ovde kratko još neka bude rečeno da upućiva-

nje na psihičke mehanizme potiskivanja ili propale mehanizme obrađivanja prošlosti u međuvremenu itekako imaju konjunkturu na taj način, što se sa individualno-psihčke orijentacije prenose na kolektive. Argumentom potiskivanja se u poslednje vreme naročito snažno koriste takozvane turske grupe za ljudska prava, aktuelan je, međutim, takođe i u odnosu na raspravu sa šoa, pozivajući se na traume krivaca.

Potiskivanje je specifični mehanizam odbrane, pri kome psihologija polazi od dve grupe potiskivanja: primarnog potiskivanja, u koje pre svega spadaju rana iskustva iz detinjstva; i sekundarnog potiskivanja, koje je vezano za specifične događaje i može da se obradi neposrednim raspravljanjem događaja i njegovih posledica. Potiskivanje štiti od povreda. Viđeno pod strogom svetlošću psiholoških koncepcija, upućivanje na psihološko odbrambeno delovanje i potiskivanje na osnovu traumatskih povreda, teško da je pogodno da razjasni opšte držanje u međuvremenu četvrte turske generacije posle 1915. godine – iako tabuiziranje u pojedinim porodicama svakako može da se tumači na osnovu odbrambenog stava.

Peti nivo se opisuje kao *nedostatak tematiziranja, relativizacija i poricanje u okviru međunarodne politike i nauke*. Valja konstatovati da se ponavljaju argumenti turskog projekta: da uspeh imaju stavovi da u tretmanu genocida treba imati obzira prema Turskoj i da nije uspelo da se genocid ukoreni u opštim rukovodećim pravcima pisanja moderne istorije i u javnim, kao i u naučnim diskursima bez diskusije o potiskivanju.

Šesti nivo je negiranje genocida, koji je na specifičan način prisutan i u Nemačkoj: to je *negacija kroz priznanje*, naime, s jedne strane, kroz priznavanje uz relativizaciju šoa, a zatim prividnog priznavanja uz ono “jeste, međutim-priznavanje”: jeste, ubijanje naroda je postojalo, ali broj mrtvih nije bio tako visok; ali uzroci su bili ekonomski i situacionalni, a ne rasistički i nisu imali za cilj potpuno uništavanje.

Stragije poricanja genocida nad Jermenima kreću se ne samo poljem *ublažavanja činjenica*. Naročitu ulogu ima, kao što je pokazano, politizacija, nadalje, *postuliranje i definicija konflikta*. Naročita funkcija još i iznad svega toga pripada pokušaju da se izjavi da je *samo sećanje predmet kontroverze*.

Posmatranjem tih strategija postaje jasno da je poricanju stalo da bude daleko više nego osporavanje istorijske činjenice

genocida. Cilj je nedvosmisleno potvrđivanje temelja turske nacije, opravdanje idejnih i ideoloških aspekata turske samosvesti, potvrđivanje turske sadašnjosti.

4.

Oblici sećanja zajednice onih koji su ostali živi, bili su i ostali kao okvirni uslovi aspekti samog genocida, a centralno uslovi njegovog poricanja: genocid nad Jermenima grubo se može okarakterisati njegovim planskim uvezivanjem u nacionalnu ideologiju nove Turske. Pripreman je, kao što je pokazano, kroz faze segregacije, identifikacije i razgraničenja na ekonomskim, političkim, kulturnim i socijalnim područjima Osmanske imperije. Deportacija celokupnog jermenskog stanovništva iz gradova i sela Anadolije u sirijske pustinje odvijala se posle birokratskog planiranja i zajedničkim postupcima posebnih organizacija, vojske i stanovništva.

Dok su krivci u prvo vreme polazili od toga da zbog nemogućnosti da organizuju pomen za genocid ni sami Jermeni neće moći da razviju kontinuirano sećanje, da će sećanje na genocid najkasnije sa drugom generacijom postati stvar zaborava, početkom sedamdesetih godina postalo je nužno za Tursku da institucionalizuje gore navedene strategije negacije. To, naime, posebno, pošto su terorističke grupe svojim akcijama zahtevale od Turske da prizna genocid.

U jermenskom društvu su nastali oblici očuvanja i predanja koji raspolazu sa samo malim brojem zvaničnih, institucionalizovanih rituala pomena i proslava. Međutim, ne postoji nikakvo zajedništvo, nikakva svakidašnjica, nikakav praznik na kojima se ne bi prepričavala sećanja roditelja, dedova i pradedova. Pripovedanjem se iskustva osavremenjuju i predaju dalje: iskustva stigmatiziranja, radikalnog gubitka, smrti i saznanja da niko, osim onih koji su takođe ostali živi, ne može da razume i sa drugima podeli ta iskustva.

Konverzija iskustva u sećanje i pripovedanje – a ne nekakva istorizacija – poveravanje predaje uspomena porodici i umetničkom predanju u literaturi i filmu, ne samo da su sačuvali iskustvo, nego ga i otvorili – to je veoma specifična osobina jermenskog sećanja.³¹⁾ Ne na poslednjem mestu sećanje je umetničkom obra-

dom steklo simbolički oblik, otvoreni oblik, oblik, koji zavisi od asocijacija – ali on nije postao sveopšti.

Konverzija jednog istorijskog, a uz to i negiranog događaja u sećanje, donosi sa sobom, da kako znanje, tako i iskustvo ostaju zavisni od prenosioca. Osim toga sećanje ne čuva samo događaj (u njegovoj faktičkoj univerzalnosti i postavljanju u tok događaja celokupne svetske istorije), nego baš i iskustvo.

Čuvanje sećanja opet zahteva da moraju da budu obezbeđeni porodični okviri, okviri dijaspore, spremnost svake sledeće generacije da prenosi sećanja; to na kraju ne znači samo naučiti, da nositi sa sobom patnju ne znači patiti, nego preuzeti odgovornost za istoriju. Jermensko sećanje zbog toga primarno postavlja pitanja o rečima i političkom priznanju, da bi moglo da se suprotstavi državno sankcionisanom negiranju.³²⁾

Na ovom mestu kratko želim da se osvrnem na jednu jermensku tradiciju: pripovedanje o sećanju, ona tradicija srednjovekovne naricaljke, a naročito *hišadagaran*. Radi se o predanju koje garantuje kontinuitet, koje nosi identifikacijske funkcije i određuje poseban rod knjiženosti, koje ne samo da je pismeno utvrdio ono što je oralno preneto, nego i samo ponovo ulazio u usmeno predanje: “Da li da oplakujem katastrofe koje su već pogodile moju zemlju, ili one, koje tek valja očekivati”³³⁾ piše Movzes Korenaci u svojoj *Istoriji Jermena* koja datira iz 5./6. veka.

Seme pripovedanja prenose se sa jedne generacije na drugu sve do dana današnjeg, u njihovom središtu stoje motivi proganjanja i preživljavanja: počevši od puteva patnje naroda Izraela, to znači, od nadovezivanja na priče Starog zaveta, preko borbe protiv Persijanaca u 5. veku, pa sve do progona u Osmanskoj imperiji. Iskustva progona dominiraju usmenim predanjem baš kao i književnošću i historiografijom. Opsežni diskurs o katastrofi doveo je do diferenciranog stvaranja pojmova.

Tako su, pored ostalog, pojmovi *aghet* – delo stranca, koji prodiru u unutrašnjost i uništava je – *yeghern* – *događaj* koji uništava – koji su se posle 1915. godine koristili za označavanje ubistva naroda, dokazano već od 5. veka označavali događaje proganjanja i proterivanja. Jermenska literatura i historiografija od *Istorije Jermena* Korenacija, preko naricaljki³⁴⁾ Nareka (1200,) sve do literature 19. veka predstavljaju diskurs spreman za kodifikaciju iskustva iz 1915. godine.³⁵⁾

“Pa ipak nije moguće da se strašna istina istovremeno i shvati i oseti; ona ostaje izvan granica ljudske moći shvatanja; pa ni oni koji su je doživeli, ne umeju da je ispričaju u celini; svi mucaju, kukaju, prolivaju suze i pričaju osakaćene činjenice /.../ Niti ova pripovest, niti oni Jermeni, koji se pod pepelom jedva samo još miču, niti siročad sa izgubljenim pogledom punim bola obeleženi užasom, ni zlostavljena tela udovica savijenih od nenadoknadivog gubitka, ni bolne rane amputiranih, koje krvare, ne dozvoljavaju nam da sebi predstavimo u svoj mračnoj i stvarnoj meri šta se dogodilo tih paklenih dana,”³⁶⁾ piše Zabel Jesajan u romanu *Usred ruševina* 1911. godine, pošto je posle prvih masakra u Kilikiji mogao da se nasluti genocid. Romanopisac i profesor književnosti Hagop Ošagan kasnije je formulisao šta misli o mogućnostima literarnog kodiranja iskustva genocida: “Katastrofa, neizmerna, pa ipak na čudan način jednolična, izmiče trudu umetnika da je obuhvati u celini, jer uslov za umetnost je različitost.”³⁷⁾

Problem mogućnosti prikazivanja unutar granica jezika je među jermenskim pesnicima i intelektualcima u dijaspori dvadesetih i tridesetih godina postao predmet širokih teoretskih diskusija.³⁸⁾ Dva aspekta stajala su u centru diskusije: Tematiziranje razlike između monotonosti katastrofe i narativne strukture koja počiva na razvoju radnje, na nečem novom i na promenama, kao aspekt radikalnog razaranja socijalnog okvira, uništenja zajednice i time svake važeće strukture.

Ponovo Ošagan: “Umetnost je moguća samo tamo, pisanje je moguće samo tamo, gde postoje razlike, gde postoje diferencije. Gde postoji trajanje jednog društva i neke strukture značenja. Katastrofa, međutim, znači ukidanje svake razlike, ona je mesto na kome se sve redukuje jednako, sve postaje identično³⁹⁾ štaviše, ne može više da se identifikuje.” Pa ipak je Ošagan uprkos svim svojim refleksijama o nemogućnosti da se katastrofa učini temom literature, uprkos brojnim pripovestima o jermenskom iskustvu, napisao: “Ja pišem da bih zajedno sa onima, koji ostaju, spasao ono, što preostaje posle jednog završetka /.../”⁴⁰⁾

Unutar jermenske diskusije o mogućnostima i oblicima sećanja i pomena radi se o pitanjima koja se postavljaju samoj zajednici i njenom pamćenju. Pamtili istorijska iskustva, a naročito pamtili genocid, na osnovu dva odlučujuća okvirna uslova – uništavanja

i lomova samog genocida, kao i trajnog poricanja – ostavljeno je predanju unutar porodice i kontinuitetu unutar zajednice.

Mi ne možemo da propišemo teksturu tog sećanja koja je pitanje identifikativnog postavljanja u prezent istorije. Okvirni uslovi tog sećanja su uzrok da samo sećanje ostaje da važi onoliko vremena, koliko se bude prepričavalo. Okvirni uslovi poricanja još uvek su razlog za bojazan da bi i uzor negacije kao konstruisano znanje moglo da opstane onoliko dugo, koliko se bude sećalo.

Primedbe

- 1) Braher, Karl Ditrih (Bracher, Karl Dietrich), "Geschichte als Erfahrung, Betrachtungen zum 20. Jahrhundert" ("Istorija kao iskustvo, razmatranja uz 20. vek"), Štuttgart 2001, str. 10.
- 2) Koen, Rihard (Cohen Richard), "Killing Truth", u "Vašington Postu"-u 31. maja 1983.
- 3) Analizu tih struktura poricanja i uzora poricanja, koja bi odvela dalje, trenutno pripremam za "Zeitschrift für Genozidforschung" („Časopis za istraživanje genocida“).
- 4) Uporedi uz ono što sledi iscrpno: Dabag, Mihran: „Jungtürkische Visionen und der Völkermord an den Armeniern“, („Mladoturske vizije i genocid nad Jermenima“) u: „Genozid und Moderne“, („Genocid i modernost“), tom I. „Strukturen kollektiver Gewalt im 20. Jahrhundert“ („Strukture kolektivnog nasilja u 20. veku“), priredili Mihran Dabag i Kristin Plat (Platt), Opladen, 1988, str. 152-205.
- 5) Prva zbirka akata, u kojima jedan nemački diplomata dokumentuje genocid nad Jermenima, objavljen je već 1919. godine: "Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke, hrsg. und eingeleitet von Johannes Lepsius", ("Nemačka i Jermenija 1914-1918. Zbornik diplomatskih akata, priredio i uvod napisao Johannes Lepsius"), Potsdam, 1919 (Reprint: Bremen, 1986).
- 6) Gökalp, Ziya: „Turan“, u „Siirler ve Halk Masallar. Ziya Gükalp Küliyat I“, priredio Fevziye Abdulha Tansel, Ankara, 1989, (prvi put 1952). Pesma je prvo objavljena u nekoliko časopisa, tako u „Genc Kalemler“, br. 4 od 23. maja 1911., pre nego što je ponovo štampana u: Gökalp, Ziya: „Kizil Elma“, Carigrad, 1914.
- 7) Gökalp, Ziya: "Türkcülügün Esasları", Carigrad, (Reprint) 1078. Ja ovde citiram na osnovu jednog izdanja na engleskom jeziku: "The Principles of Turkism", prevedenog i obrađenog od Roberta Devero (Devereux), Lajden, 1968., str. 80.
- 8) Blumenberg, Hans: "Lebenszeit und Weltzeit" ("Životno vreme i svet-sko vreme"), Frankfurt na Majni, 1968., str. 80.
- 9) Gökalp, Ziya: „Vatan“ ("Otađbina") u "Poezija Ziya Gökalpa", na nemački prevedena i priređena od Eriha Priča, (Erich Prietsch) u "Die

Welt des Islam. Sonderband 1941" ("Svet islama, vanredni tom 1941."), str. 119-127, ovde str. 127. Publicista Erih Prič, koji je priredio tu zbirku, komentarisao je Gekalpove pesme: "Za nas, Nemce, bavljenje sa tim misaonim svetom naročito je privlačno zbog toga, što pokazuje toliko sazvučja sa nacionalsocijalističkom mišlju." (Str. 19). Pesma je prvi put objavljena 1018. godine u Gekalpovoj zbirci pesama *Yeni Haja* ("Novi život").

- 10) Vidi naročito Allport, Gordon W.: "Die Natur des Vorurteils", ("Priroda predrasude"), Keln 1971, Bourdieu, Pierre/Passeron, Jean-Claude: "Grundlagen einer Theorie der symbolischen Gewalt", ("Osnove teorije simbolične sile"), Frankfurt na Majni, 1973. ili nedavno "Sprache und Gewalt" ("Jezik i nasilje"), priredili Ursula Ercgreber i Alfred Hirš (Ursula Erzgräber und Alfred Hirsch), Berlin, 2001. U odnosu na strategije govornišva u nacionalsocijalizmu i šoa valja pre svega ukazati na radove Rut Vodak, (Ruth Wodak) i drugih. Wodak Ruth: „Wir sind alle unschuldige Täter. Diskurshistorische Studien zum Nachkriegsantisemitismus“ (Rut Vodak: „Svi smo mi nevini krivci. Diskursivno-istorijske studije o posleratnom nacionalsocijalizmu“), Frankfurt na Majni, 1990. „Politik in der Sprache – Sprache in der Politik“, („Politika u jeziku – jezik u politici“), priređivači Florijan Menc i Rut Vodak, (Florian Menz und Ruth Wodak), Klagenfurt, 1990.
- 11) Sa kompleksom negacije uporedi, na primer, i tekstove u Zborniku „Remembrance and Denial. The Case of the Armenian Genocide“, priređivača Ričarda G. Hovanizijana, (Richard G. Hovanisian), Detroit MI, 1999. Posebno prilozi „Denial of the Armenian Genocide“ in Comparison with Holocaust Denial“ Ričarda Hovanasiana u „The Truth of the Facts. About the New Revisionism“ Marka Nihanijana (Marc Nichanian) pružaju instruktivne začetke analize mehanizama turskog diskursa poricanja. Nadalje vidi: Dadrian, Vahakn N. „Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide“ u „The Armenian Genocide. History - Politics - Ethics“ priređivača Ričarda G. Hovanasijana, Njujork, 1992., str. 280 – 310.
- 12) Léart, Marcel, pseudonim, „La Question arménienne à la lumière des documents“, Pariz, 1913, str. 59-63.
- 13) Vidi takođe i: Bejlerijan Artur, (Beylerian Arthur), Uvod u "Les Grandes Puissances. L'Empire Ottoman et les Arméniens dans les Archives Francaises 1914-1918", Pariz, 1983, str. XXIII.
- 14) Vidi takođe: Karpat, Kemal: "Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics", London, 1985, str. 44.
- 15) Uporedi sa: Köni, Hasan: "New Lights on the Armenian Question" u "The Eastern Question. Imperialism and the Armenian Community", priređivač Abdulhaluk Cay, Ankara, 1987, str. 23-38, ovde str. 24 ili Adanir, Fikret: "Die Armenische Frage und der Völkermord

- an den Armeniern im Osmanischen Reich. Betroffenheit im Reflex nationalistischer Geschichtsschreibung" ("Jermensko pitanje i genocid u Osmanskoj imperiji. Zaprepašćenost u refleksiji nacionalističkog pisanja istorije") u "Erlebnis – Gedächtnis – Sinn. Authentische und konstruierte Erinnerung", ("Doživljaj – Pamćenje – Smisao. Autentično i konstruisano sećanje"), priređivači Hano Levi (Hanno Loewy) i Bernhard Moltman (Moltmann) Frankfurt na Majni/Njujork, 1996. Str. 237-264, ovde str- 253.
- 16) Uporedi sa Küçük, Cevdet: "The Armenian Population in Anatolia in the Nineteenth Century" u "The Eastern Question. Imperialism and the Armenian Community", (vidi i primedbu 15), str. 67-88, ovde str. 67; vidi takođe "The Armenian Issue in Nine Questions and Answers", priređivač: "'Foreign Policy Institute", Ankara, 1982, str. 29.
 - 17) Uporedi, na primer, Köni, (uporedi sa primedbom 15) str. 23; Küçük, (uporedi sa primedbom 16, str. 77.
 - 18) Uporedi, na primer, sa: Öke, Mim Kemal: "The Armenian Question 1914-1923", Oxford, 1988, str. 133, ili Köni, (uporedi sa primedbom 15), str. 86.
 - 19) Karpat, Kemal H.: "Introduction" u "The Ottoman State and its Place in World History", priređivač Kemal H. Karpat, Lajden, 1974. Str. 2.
 - 20) Lewis, Bernard: "Modern Türkiye'nin Dogusu", Ankara, 1991, str. 351, /englesko izdanje: "The Emergancy of Modern Turkey"/, Oxford, pored ostalog 1961, str. 356/.
 - 21) Uporedi sa Astourian, Stephan H.: "Modern Turkish Identity and the Armenian Genocide. From Prejudice to Racist Nationalism" u "Remembrance of Denial", (vidi primedbu 11), str 23-50.
 - 22) Jäckh, Ernst, "Der aufsteigende Halbmond. Beiträge zur türkischen Renaissance" (Jek Ernst: "Izlazeći polumesec. Prilozi uz tursku renesansu"), Berlin, 1911, str. 100.
 - 23) Isto.
 - 24) Uporedi, na primer: "The Armenian Issue in Nine Questions and Answers", (uporedi sa primedbom 16) Tamo se citira mesto o "jermenskom nacionalnom karakteru" iz Tacitovih *Analium Liber*.
 - 25) Uporedi sa Kodaman, Bayram: "The Eastern Question. Imperialism and the Armenians" u "The Eastern Question" (uporedi sa primedbom 15), str. 1-13, ovde str. 9 f.; i na istom mestu str. 102-120: Saray, Mahmet "Turco-Soviet relations and the Armenian Issue", ovde str. 107.
 - 26) "The Armenian issue in Nine Questions and Answers" (uporedi sa primedbom 16), str. 25; Saray, uporedi sa primedbom 25), str. 107; Eke (Öke) (uporedi sa primedbom 18), str. 88. Eke govori čak o tome da su jermenski revolucionari planirali da unište "tursku rasu": "The Efforts of the Armenian revolutionaries within the Ottoman bore-

- ders took the form of terrorist and destructive actions aimed at mass murder, cruelty and genocide". (Na istom mestu, str. 118).
- 27) Uporedi, na primer: Lewis, Bernard: "Stern, Kreuz und Halbmond. 2000 Jahre Geschichte des Nahen Ostens", ("Zvezda, krst i polumeć. 2000 godina istorije Bliskog Istoka"), Minhen, 1997, (prvo: London, 1995.) Tamo se na stranici 420. kaže: "U proleće 1915. godine, kada je Van bio u rukama jermenskih pobunjenika, Britanci stajali kod Dardanela, Rusi napadali sa istoka, a još jedna britanska vojska po svoj prilici krenula prema Bagdadu, osmanska vlada je odlučila da preseli jermensko stanovništvo Anadolije, postupak vredan žaljenja, koji je u tom regionu bio uobičajen još od biblijskih vremena.)
- 28) Akcam, Taner: "Türk Ulusal Kimlig ve Ermeni Sorunu", Carigrad, 1992., ili isti „Armenien und der Völkermord. Die Istanbuler Prozesse und die türkische Nationalbewegung“, „Jermenija i genocid. Istanbulski procesi i turski nacionalni pokret“, Hamburg, 1996.
- 29) Uporedi sa Akcam: „Armenien und der Völkermord“, („Jermenija i genocid“), str. 35-51. Detaljan prikaz koncepcija opravdavanja Akcamovog dela iz 1992. godine pruža: Dabag, Mirham: "Le Traumatisme des Bourreaux: propos de livre de Taner Akcam" u „Revue du Monde Arménien I“, 1994, str. 103-108.
- 30) Uporedi uz to: Roger W./Markusen, Eric/Lifton, Robert J.: „Professional Ethics and the Denial of the Armenian Genocide“ u „Holocaust and Genocide Atudies Vol. 9, No. I, 1995, str. 1-22.
- 31) Uporedi s tim iscrpno. Dabag, Mihran: „Traditionelles Erinnern und historische Verantwortung“ („Tradicionalno sećanje i istorijska odgovornost“) u „Generation und Gedächtnis. Erinnerungen und kollektive Identitäten“, („Generacija i pamćenje. Sećanje i kolektivni identiteti“), priređivači Kristin Plat, (Platt) i Mihran Dabag, Opladen, 1995, str. 41-52.
- 32) Uporedi sa: Dabag, Mihran: "Feiern des Gedenkens" ("Slavljenje pomena") u "Erinnerungen an das Töten. Genozid reflexiv", ("Sećanja na ubijanje. Genocid refleksivno"), priređivači Bernhard Šnajder, (Schneider) i Rihard Johum (Richard Jochum), Beč, pored ostalog 1999, str. 41-52.
- 33) Khorenazi, Movses: "Geschichte der Armenier", ("Istorija Jermena"), (*Hayoz Badmutiun*), Tbilisi, 1913, str. 362.
- 34) Gregor fon Narek (von Narek): "Buch der Klagelieder", ("Knjiga naricaljki") (*Madian Voghberkutian*), Jerevan, 1985.
- 35) Uporedi uz to: Beledian, Krikor: "Die Erfahrung der Katastrophe in der Literatur der Armenier", ("Saznanja o katastrofi u jermenskoj književnosti") u "Generation und Gedächtnis" ("Generacija i pamćenje") (uporedi sa primedbom 31) str. 186-254, ovde str. 199.

- 36) Yessayan, Zabel "In den Ruinen" ("U ruševinama") (*Averagneru metsch*), Bejrut, 1957, str. 26. Ne postoji prevod tog važnog teksta na neki drugi jezik.
- 37) Pschagan, Hagop: "Im Schatten der Zedern", ("U senci kedrova") (*Majrineru schukin dag*), Antilias, (Bejrut), 1984, str. 19
- 38) Uporedi uz to iscrpno: Beledian, Krikor: "Cinquante ans de Littérature Arméniene en France. Du meme à l'autre", Pariz, 2001, kao i: isti: „Die Katastrophe und die Erfahrung sprachlicher Grenzen in der armenischsprachigen Literatur“, („Katastrofa i iskustvo jezičkih granica u književnosti na jermenskom jeziku“), u „Gewalt, Strukturen, Formen, Repräsentationen“, („Nasilje, strukture, forme i reprezentacije“), priređivači Mihran Dabag, Antje Kapust i Bernhard Waldenfels (Waldenfels), Minhen, 2000, str. 297-316.
- 39) Oschagan, "Im Schatten der Zedern" ("U senci kedrova"), (Uporedi sa primedbom 37), str. 18.
- 40) Na istom mestu.

(Naslovi i imena u fusnotama u originalu ove knjige napisane na nemačkom jeziku prevedene su na srpski, odnosno, imena autora ispisana su fonetski, a originalno u zagradi, naslovi i imena na engleskom, francuskom i turskom jeziku, koja ni u originalu nisu prevedana na nemački, ostavljena su kako su štampana u originalu. – Prim prev.)